

PAULINA MICHALSKA-GÓRECKA*

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Nazwy sekwatywne związane z reformacją w słowniku S.B. Lindego

Słowa kluczowe: nazwy sekwatywne, słownik Lindego, leksyka średniopolska, leksyka reformacyjna.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.100.4.2>

Wydany w Warszawie w latach 1807–1814 *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (wyd. 2 w latach 1854–1860 we Lwowie) zawiera około 60 000 haseł dokumentujących słownictwo od połowy wieku XVI do momentu wydania słownika, czyli początków wieku XIX, zilustrowanych cytatami z tekstów 400 pisarzy (Piotrowski 2012: 603). Słownik rejestruje zatem głównie leksykę doby średniopolskiej.

Krystyna Siekierska (1992: 259) stwierdza, że „słowniki – skarbnice językowe – są [...] zwierciadłem świata i ludzi w ich historycznym rozwoju”. Badaczka zwraca również uwagę, że nie każdy słownik odbija rzeczywistość w ten sam sposób, „najwierniejszym odbiciem rzeczywistości są słowniki jednego autora”, bowiem uwzględniony w nich materiał jest „podporządkowany osobowości twórcy, jego świadomości językowej i zasobowi jego leksyki” (Siekierska 1992: 259–260). Myśl tę rozwija Ewa Rudnicka (2017: 45):

W każdy słownik wpisana jest jakaś wizja świata oraz wizja samego języka i jego relacji do świata, więc z każdym słownikiem wiąże się pewna ontologia, racjonalność, intencjonalność, pewien punkt widzenia [...]. Ontologia leksykograficzna (rozumiana jako sposób istnienia rzeczywistości, o której się mówi) jest w ogóle ontologią złożoną, w słowniku bowiem zawsze opisywany jest metaświat. Znajdujemy w nim zbiór słów, za którymi stoją zarówno świat realny, jak i fikcyjny, a także wyabstrahowany świat stanowiący inwariantną, „uśrednioną”, typową konceptualizację każdego z tych dwóch światów [...].

Celem artykułu jest omówienie nazw sekwatywnych związanych z reformacją uwzględnionych przez Lindego i w ten sposób spojrzenie na słownik przez pryzmat tego nurtu religijnego. Podstawę materiałową stanowi wydanie drugie leksykonu¹. Termin *nazwy sekwatywne* zaproponował Bogusław Kreja (1999: 47) w odniesieniu do nazw wyznawców religii i sekt, członków zakonów oraz zwolenników idei i ruchów. Stosuję go wymiennie z konstrukcjami opisowymi, z tym jednak zastrzeżeniem, że w swych analizach uwzględniam wyłącznie nazwy wyznawców religii i sekt.

* p.michal@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0002-2454-0437

¹ Materiał zebrano przez lekturę leksykonu.

Nazwy tego typu – przez ich dobór oraz sposób opisu – mogą odzwierciedlać zarówno rzeczywistość pozajęzykową, czyli faktyczną sytuację religijną doby średniopolskiej i czasów Lindego, jak i stosunek do tej rzeczywistości samego leksykografa. Dzieło Lindego powstaje w momencie, gdy ruch reformacyjny i kontrreformacyjny już spowalnia (lecz nie zdąży jeszcze wygasnąć, ponieważ wciąż powstawały nowe odłamy w tym nurcie), gdy różnowierca nie jest już postrzegany jako heretyk lub kacerz, a do głosu dochodzi utożsamianie wyznania z nacją. „Sam Linde narzekał [...] na swą trudną sytuację jako luteranina wobec wzrastającego nacisku Kościoła katolickiego na władze oświatowe Księstwa” (PSB, s. 361). Warto również dodać, że był członkiem Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz prezesem Warszawskiego Kolegium Ewangelicko-Augsburskiego, człowiekiem podkreślającym swoją religijność (PSB, s. 361–362).

Izabela Winiarska-Górska – badaczka słownictwa religijnego okresu średniopolskiego, w tym protestanckiego słownictwa religijnego w *Thesaurusie* Grzegorza Knapskiego – stwierdza, że słownik jest

dziełem swojej epoki. Należy zatem oczekiwać, że tak jak leksykon protestanta, J. Mączyńskiego, w odniesieniu do haseł religijnych wyraża poglądy słownikarza, tak też słownik jezuita, Knapusza, wyraża wartości i przekonania właściwe tej formacji duchowej (Winiarska 2002: 423).

Słowniki te powstają w epoce, którą określa się jako przednaukową, w związku z czym można założyć, że w leksykonach, tezaurusach, wokabularzach z tego okresu autor ujawni się wyrażnie niż w leksykonach współczesnych. Dziewiętnastowieczny słownik Lindego jest dziełem dojrzałym, ukazuje się bowiem u progu nauki nowożytnej, w czasach rodzącej się już metody historyczno-porównawczej.

W leksykonie odnotowano 79 nazw sekwatywnych o charakterze identyfikującym, licząc także nazwy, o których Linde wspomina w odsyłaczach, nie licząc jednak dubletów leksykalnych i fonetyczno-morfologicznych w obrębie hasła (obydwa typy wariantów podaję w nawiasach). Są to w zdecydowanej większości nazwy męskie, żeńskich odpowiedników udokumentowano 15 (19 procent). Oprócz 32 nazw wyznawców odnoszących się do reformacji Linde odnotował nazwy dotyczące zarówno religii chrześcijańskich – w tym katolicyzmu, np.: *papieźnik* (*papista*), *papieźniczka*, *rzymianin* (*rzymczyk*), sekt starożytnych i wczesnośredniowiecznych w obrębie chrześcijaństwa, np.: *dyabolista*, *entuzysta*, prawosławia, np.: *cerkiewnik*, *popowiec* – jak i niechrześcijańskich, w tym islamu, np.: *mahometan* (*mahometanin*, *mahometczyk*), *poturnak*, judaizmu, np.: *hebrajczyk* (*hebreusz*), *sobotnik*, i karaimizmu – *karaim*.

W swoich rozważaniach pomijam nazwy o szerszym znaczeniu, które ukazują stosunek do danej religii. Nazwy te są na tyle pojemne znaczeniowo, że w znaczeniu podstawowym mogą odnosić się do każdej konfesji, poświadczenia pokazują jednak, że najczęściej kojarzono je z wybranymi konfesjami, np. męskie: *dysydent* (*dyssydent*), *heretyk* (*heretyczkę*, *arcyheretyk*), *innowierca* (*innowiernik*), *kacerz* (*arcykacerz*, *kacermistrz*, *arcykacermistrz*), *sektarz*, żeńskie: *dyssydentka*, *heretyczka*, *kacerka*.

Autor uwzględnił 32 związane z reformacją nazwy sekwatywne mające charakter identyfikujący (co stanowi około 40 procent wszystkich odnotowanych nazw wyznawców), w tym:

- 6 odnoszących się do luteranizmu – męskie: *ewanielik, luteranin (luteran, luter), konfesyonista, protestant*, żeńskie: *luterka, ewangeliczka (ewanieliczka)*,
- 3 odnoszące się do ewangelicyzmu reformowanego – męskie: *figurarz, kalwin, tygurzaniin*,
- 14 dotyczących arianizmu – męskie²: *anabaptysta → nowochrzczeniec, arianin, bracia polscy → socynianie, menonista → manista, nurek → ponurznik, rakowianin, trójczanin → trójbożanin (trojczak), trojednik*, żeńskie: *nowochrzczenka*,
- 4 odnoszące się do husytyzmu i braci czeskich – męskie: *bracia czescy → bratrzyki, kielisznik, pikart (pikard)*,
- 2 odnoszące się do anglikanizmu – męskie: *kwakier*, żeńskie: *kwakierka*,
- 3 ogólnie dotyczące reformacji – męskie: *sakramentarz, samowiarek (samowiernik), zboownik*.

Podział ten opieram na definicjach Lindego, a w wypadku, gdy słownikarz odnotował nazwę bez definicji, na literaturze przedmiotu. Ze względu na płynność granic między poszczególnymi reformacyjnymi odłamami wydzielam również grupę leksemów o charakterze ogólniejszym, funkcjonujących jako hiperonimy. Wyekscerpowane nazwy zostaną omówione według wymienionych nurtów reformacji, takich jak luteranizm, ewangelicyzm reformowany, arianizm, husytyzm i bracia czescy, anglikanizm. Ostatnią zaś grupę stanowią leksemy pojemniejsze znaczeniowo.

1. Luteranizm

Zwolennik Marcina Lutra to u Lindego *luter*, definiowany jako ‘mężczyzna wyznania luterskiego’. Jest to drugie znaczenie tego leksemu, w pierwszym *Luter* to zgodnie z cytatem z Ignacego Krasickiego „Sławny Doktor Marcin, zakonu Augustyńskiego, głowa reformacyi i wyznania luterskiego” (znaczenia nie zostały wyodrębnione, lecz wynikają z kontekstu). Ponadto Linde notuje warianty *luteranin* i *luteran*. Słownikarz odnotowuje również formę żeńską w postaci *luterka*, z objaśnieniem: ‘kobieta wyznania luterskiego’. Niestety nie przytacza dla tego leksemu żadnego przykładu, przez co nie można go umiejscowić w czasie. Jest to o tyle istotne, że żeńskiego odpowiednika nie dokumentuje SPXVI, który wprawdzie poświadcza leksem *luterka*, ale w innym znaczeniu, jako zdrobnienie nazwy wyznawcy luteranizmu w funkcji wyzwiska.

W znaczeniu ‘luteranin’ występuje także leksem *ewanielik*, za pomocą cytatu z Marcina Białobrzeskiego objaśniony jako: „Od ewangelii Luteranie nazywają się ewanielikami”. Żeński odpowiednik *ewangeliczka (ewanieliczka)* zdefiniowano znacznie prościej, jako ‘ewanielickiego wyznania będąca’. Wyraz *ewangelik* pochodzi od łac. *evangelicus* i oznacza ‘związany z Ewangelią’ (SWO, s. 205), co nawiązuje do jednej z podstawowych zasad luteranizmu – zasady *sola Scriptura*, czyli „tylko Pismo” (Lisowski 2010: 17–18). Współcześnie synonimem leksemu

2 Za pomocą „→” oznaczam te leksemy, do których odsyła Linde.

ewangelik jest leksem *protestant* (Michalska-Górecka 2016: 223–226). Leksykograf definiuje go w następujący sposób:

luter, wyznania ewangelicko Augsburskiego, od protestacyi na sejmie w Spirze 1529 r. zanie-sionej; po pokoju Westfalskim i ewangelickoreformowanych pod tym nazwiskiem objęto.

Linde w przytoczonej, bardzo szczegółowej definicji odwołuje się do trzech ważnych wydarzeń historycznych związanych z reformacją: do sejmiku w Spirze w roku 1529, na którym książęta i przedstawiciele mieszczaństwa zaprotestowali przeciwko ograniczeniu wolności wyznania (Wójcik 2012: 188), do sejmiku w Augsburgu z roku 1530, gdzie zwolennicy Lutra przedstawili tak zwane *confessio augustiana* stanowiące wyznanie wiary – od tego dokumentu wyznanie luteranów nazywano augsburskim (Wójcik 2012: 188), a także do znacznie późniejszego traktatu westfalskiego, z 1648 roku, rozszerzającego postanowienia pokoju augsburskiego (1555) i przyznającego wolność wyznania również kalwinom (Wójcik 2012: 377). Tym samym słownikarz zwrócił uwagę na historyczne rozszerzenie znaczenia leksemu *protestant* również na zwolenników Kalwina, bowiem pierwotnie *protestantami* byli tylko ci zwolennicy doktryny Lutra, którzy wyrazili protest w Spirze; z czasem termin *protestant* jeszcze bardziej rozszerzył swoje znaczenie, obejmując członków wspólnot powstałych przed reformacją, np. braci czeskich, oraz powstałych po reformacji, np. zielonoświątkowców (EK, s. 527). Brak przykładu ilustrującego leksem *protestant* nie pozwala stwierdzić, czy rozszerzenie jego znaczenia nastąpiło w tym czasie już także w języku. Być może tak szczegółowa definicja wynika z tego, że choć leksem ten pojawia się w stuleciu XVI (tylko 2 poświadczenia w SPXVI, z tego jedno w analizowanym znaczeniu), upowszechnia się dopiero w wiekach XVII i XVIII (Michalska-Górecka 2016: 222–226). Co ciekawe, jako synonim leksemu *ewangelik* Linde odnotował leksem *luteranin*, synonimem *protestanta* zaś jest według słownika *luter*, co pokazuje wciąż istniejącą wariantywność w zakresie nazw utworzonych od nazwiska twórcy tej doktryny.

Do wspomnianego *confessio augustiana*, czyli augsburskiego wyznania wiary, nawiązuje leksem *konfessionista*, tłumaczony jednak przez Lindego krótko, bez odniesienia historycznego – jako ‘należący do konfesji’, zilustrowano go cytatem z postylli Jakuba Wujka. Na podstawie materiału XVI-wiecznego można stwierdzić, że leksem występował w dwóch znaczeniach: węższym – jako synonim luteranina lub szerszym – jako synonim zwolennika reformacji w ogóle (Michalska-Górecka 2018: 210). Poza tym jego użycie niemal nie wychodzi poza to stulecie (Michalska-Górecka 2018: 215). Przy hasle tym autor odsyła do hasła *dyssydent* objaśnionego jako:

Nazwisko dyssydentów dawniej wszystkim w religii różniącym się (różnowiercom) wspólne, od czasu Zygmunta III. oznaczać poczęło samych Luteranów, Kalwinistów i Greków Nieunitów,

zatem rozumianego bardzo szeroko, odnoszącego się również do wyznań niereformacyjnych. Definicja w postaci cytatu pochodzi z *Prawa politycznego narodu polskiego* Wincentego Skrzetuskiego (XVIII wiek).

Warto wspomnieć, że Linde nie odnotowuje wielu nazw szczegółowych dotyczących wyznawców luteranizmu znanych z piśmiennictwa XVI-wiecznego, na przykład utworzonych od nazwisk poszczególnych teologów, takich jak: *flacyjan* od Macieja Flaciusa, *hesuzyjan* od Tilemana Hesshusa czy *melanchtonik* od Filipa Melanchtona, a także utworzonych od nazw miejscowych, takich jak *auszpurczanin* od Augsburga w znaczeniu ‘mieszkaniec Augsburga będącego w okresie Reformacji ośrodkiem ideologicznym jednego z odłamów luteranizmu’ oraz ‘twórca i wyznawca augsburskiego odłamu luteranizmu’ (por. SPXVI). Linde wprowadza notuje postać *auszpurczyk*, ale jest to już u niego tylko mieszkaniec Augsburga, bez odniesień religijnych.

2. Ewangelicyzm reformowany

W odniesieniu do zwolenników drugiego wielkiego reformatora – Jana Kalwina – leksyko- graf uwzględnia nazwę *kalwin*. W znaczeniu pierwszym, podobnie jak w wypadku leksemu *luter*, chodzi o imię własne, natomiast znaczenie drugie, wtórne, dotyczy wyznawców nauki Kalwina – Linde objaśnia tę nazwę jako ‘reformowany, należący do kościoła ewangelicko-reformowanego’. Słownikarz nie odnotowuje popularnej w piśmiennictwie XVI-wiecznym formy *kalwinista* ani jakiegokolwiek odpowiednika żeńskiego. Ma jednak świadomość zróżnicowania tego nurtu, wspomina bowiem o *figurarzach* i *tygurzaninach*. Definicja nazwy *figurarz* – ten, ‘który wszystko figurycznie wyklada’ – nie wskazuje odniesienia religijnego. Wydawać by się mogło, że dopiero cytaty z postylli Wujka potwierdza, że chodzi o kontekst religijny: „Uważajże, jako ci figurarze (Kalwinowie) i figlarze, sakramenta jedno w figurę i w fantazyą obracają” – nazwę *Kalwinowie* wstawił jednak do Wujkowego fragmentu sam leksykograf³. W ustaleniu właściwego znaczenia pomocny okazuje się przymiotnik *figurowany* – zilustrowany cytatem z *Żywotów świętych* Piotra Skargi, w który Linde nie ingerował (por. SPXVI): „Prawdziwe jest ciało Chrystusowe w sakramencie, nie figurowane, ale istotne”. *Tygurzanina* Linde objaśnia jako ‘z Tyguru obywatel, a mianowicie sekty Zwingliusza’, pokazując toponimiczne pochodzenie tej nazwy wyznawcy. Ciekawie wypada porównanie objaśnienia tej nazwy z objaśnieniem wspomnianej nazwy *auszpurczyk*, jako że można by się spodziewać, że ze względu na znaczenie obydwu ośrodków reformacyjnych odniesienie religijne ujawni się i w tym drugim wypadku – tak się jednak nie dzieje, Linde definiuje bowiem leksem jako ‘z Auszpurga rodem’.

3. Arianizm

Wiele kontrowersji, zarówno konfesyjnych, jak i społecznych, wzbudzał radykalny odłam polskiego ewangelicyzmu reformowanego, czyli arianizm, powstały w latach 60. XVI wieku (Gierowski 1988: 59). Zróżnicowanie tego nurtu znalazło odbicie w liczebności odłamów biorących swe nazwy bądź od nazwisk przywódców i miejsc związanych z tym nurtem, bądź też od elementów doktryny.

3 Zestawienie owego fragmentu z cytatem z SPXVI pokazuje, z jaką swobodą podchodził Linde w swoim leksykonie do cytowanych dzieł, por.: „Tu słyszysz iako ci figurarze a figlarze Jzatanjcy Jskramenty swięte iedno w profte znaki/ iedno w figury/ iedno w cienie a w fantazyę obracają” – *WujPosN* 1584 29.

Nazwa doktryny – *arianizm* – odnosi się do Ariusza, żyjącego w IV wieku teologa, którego Kościoły chrześcijańskie postrzegają jako heretyka (Masson 1993: 67–70). W wypadku leksemu *aryanin* Linde wspomina o więcej niż jednym jego znaczeniu (pisze bowiem: „prócz właściwego znaczenia”), jednak objaśnia go tylko jako ‘kacarz sekty Aryańskiej’, dodając, że w mowie potocznej używany jest zamiast *nowochrzescieniec*, *rakowianin*, *socynianin*. Znamienne, że trzy wymienione synonimy pokazują trzy wspomniane możliwości tworzenia nazw sekwatywnych.

Nazwy *socynianin* – utworzonej od nazwiska Faustyna Socyna, włoskiego reformatora, jednego z głównych przywódców braci polskich (Masson 1993: 268–269) – Linde nie tłumaczy, nie wskazuje też jej pochodzenia, odnosi ją jedynie do powyższych synonimów. Do nazwy odsyła przy haśle *bracia polscy*.

Od antroponimu utworzono także nazwy *menonista* i *manista*. Według Lindego *maniści* to ‘sekta nowochrzesciów, osiadła po różnych miejscach w Holandii, w Niemczech, w Polsce’. Jako samodzielne hasła nie podaje leksykograf postaci *mennonita*, notowanej pod hasłem *manista* w cytacie z XVIII wieku, która używana jest współcześnie. Wszystkie warianty leksykalne tej nazwy pochodzą od imienia założyciela sekty, czyli Mennona Simonsa (Masson 1993: 212–213).

Jedyna w tej podgrupie nazwa utworzona od toponimu, czyli *rakowianin*, pochodzi od małopolskiej miejscowości Raków, definiowanej przez Lindego jako ‘sławne siedlisko Aryanów, którzy tu i szkołę i drukarnią swoją mieli’.

Nazwy odwołujące się do elementów doktryny dotyczą sporów wokół chrztu i Trójcy Świętej. Nazwa *nowochrzescieniec* odnosi się do nieuznawania chrztu niemowląt, przez co sakrament ten powtarzano u dorosłego⁴. Linde notuje również formę żeńską *nowochrzescienka* (jako przestarzałą, bez cytatu; nienotowaną przez SPXVI). Do *nowochrzescienka* odsyła przy leksemie *anabaptysta*, który jest grecką podstawą polskiej kalki. Do tego nurtu arianizmu nawiązują także jedno ze znaczeń leksemu *nurek* ‘nowochrzescieniec’ i przestarzała według leksykografa forma *ponurznik* ‘nurek, nowochrzescieniec, anabaptysta’.

Wydaje się, że w wypadku sporu związanego z boskością Trójcy Świętej, tak symptomatycznego dla wieku XVI, Linde nie do końca już rozumiał jego istotę. W wyniku sporu wyodrębniły się odłamy uznające bóstwo trzech Osób – tryteizm, dwóch (Boga Ojca i Jezusa) – dyteizm, lub uznające jedność Boga – unitaryzm (Misiurek 1984: 36; Brückner 1962: 164). Leksykograf uwzględnia tylko nazwy *trójbożanin*, *trójczanin* i *trojednik*, lecz nie podaje chociażby odpowiedników związanych z dyteizmem notowanych w SPXVI (np.: *dwojbożanin*, *dwojczak*).

4. Husytyzm i bracia czescy

W XVI-wiecznej Rzeczypospolitej, słynącej z tolerancji religijnej, nie tylko zupełnie nowe doktryny rozwijały się bez przeszkód, ale w kraju znaleźli też schronienie uchodźcy religijni, tacy jak

4 Do kwestii sakramentu chrztu nawiązuje także nazwa *chrześcianin* (*krześcianin*) definiowana za pomocą cytatu z I. Krasickiego jako „nazwisko uczniów Chrystusowych, którzy przez chrzest odrodzeni, według ewangelii żyć powinni”. Kolejne przytaczane cytaty wskazują wszakże na wieloznaczność leksemu, również na jego związek z arianizmem. Wydaje się, że leksykograf próbuje odnieść się do XVI-wiecznego rozróżnienia na *chrystyjanina*, czyli arianina, wywodzonego przez arian od imienia *Chrystus*, w odróżnieniu od *chrześcijanina*, wywodzonego od *chrztu* (por. SPXVI); rozróżnienie to nie jest jednak do końca jasne w słowniku. Lapidarnie za to zdefiniował Linde *chrześciankę*, bowiem jest to po prostu kobieta wyznająca religię chrześcijańską (podobnie jak *ewangeliczka* w stosunku do *ewangelika*).

represjonowani przez Habsburgów bracia czescy, którzy osiedlili się w Wielkopolsce (Gierowski 1988: 55). Bracia czescy wyrosli na gruncie reformacji, byli jednak ideologicznymi spadkobiercami XV-wiecznych husytów, czyli wyznawców doktryny stworzonej przez Jana Husa, prekursora ruchu reformacyjnego w Europie. Linde odnotowuje leksem *bracia czescy*, odsyłając czytelnika do leksemu *bratrzyk*, który następująco objaśnia cytatem z *O poprawie Rzeczypospolitej*: „Waldensów w Czechach zowią Pikartami abo bratrzykami”. Wspomniany w cytacie-definicji leksem *pikart* (*pikard*) odnotowuje również jako odrębne hasło w znaczeniu ‘Wklefista, zwolennik Wklefa heretyka Angielskiego (bratczyk czeski, husyta)’. Słownikarz wspomina także o umiarkowanym odłamie husytów – tak zwanych *kielisznikach*, którzy chcieli komunii w obu postaciach (chleba i wina). W drugim znaczeniu, opatrzonym kwalifikatorem *theol.*, leksem tłumaczy jako ‘sektarz kielich w sakramencie utrzymujący’, ilustrując go przykładem z XVI wieku. Jest to jedyny raz, gdy Linde zastosował kwalifikator w omawianym typie słownictwa.

5. Anglikanizm

Słownikarz nawiązał również do sytuacji religijnej na Wyspach Brytyjskich. Wprawdzie leksemy *angielszyk* i *anglik* odnosi wyłącznie do nacji, uwzględnia jednak nazwy *kwakier* i *kwakierka* w znaczeniu ‘należący do wyznania przez Jerzego Foxa ustanowionego’. Odnotowanie tych leksemów można potraktować jako dowód na to, że słownikarz miał rozeznanie w ewolucji, jakiej podlegała reformacja po XVI wieku, kwakrzy wyodrębnili się bowiem w połowie XVII wieku z angielskiego purytanizmu (Masson 1993: 183–185). Leksemy ilustruje przykładem z XIX wieku dotyczącym formy żeńskiej.

6. Nazwy ogólne dotyczące reformacji

Jak już wspomniano, nazwy *ewangelik*, *protestant* i *konfesyjonista* pierwotnie odnosiły się do zwolenników Lutra, z czasem jednak rozszerzyły swe znaczenie na wszystkich zwolenników reformacji. Wydaje się, że nazwy *samowiarek* (*samowiernik*) i *zborownik* od początku miały znaczenie na tyle szerokie, że dotyczyły wszystkich zwolenników reformacji.

Leksem *samowiarek* jest tłumaczony jako ‘na samą wiarę bez uczynków zasadzający zbawienie, hydne przezwisko protestantów’, być może definicja słownikarza jest nieujawnionym cytatem, na co mógłby wskazywać element wartościujący. Identycznie brzmiący fragment o charakterze wartościującym słownikarz zawarł w definicji nazwy *sakramentarz*: ‘hydne przezwisko protestantów, że się sakramentami od katolików różni’. Z zamieszczonych cytatów (XVI- i XVII-wiecznych) wynika, że leksem należałoby rozumieć wężej – jako synonim nazwy *kalwin*. Wskazują na to również synonimy uwzględnione przez Lindego – przymiotnik *reformowany* i nazwa *kalwinista*. Warto zaznaczyć, że postaci *kalwinista* nie podaje pod hasłem *kalwin*. Nazwę *zborownik* objaśnia jako ‘należący do zboru, członek lub przełożony jego’. Odnosi ją więc do miejsca spotkań wiernych (zboru), choć wiadomo, że nazwy świętyń w owym czasie nie miały tak wyspecjalizowanego znaczenia jak obecnie (Lisowski 1993: 131–134; Walczak 1992: 185–191); być może też do zgromadzenia wiernych. Co ciekawe, czeski odpowiednik (*zborník*) Linde łączy konkretnie z bratrzykami i braćmi czeskimi.

Zebrany na podstawie słownika Lindego materiał w postaci 32 nazw wyznawców związanych z nurtem reformacyjnym pozwala na poczynienie kilku spostrzeżeń. Linde bardzo różnie

definiuje poszczególne leksemy, niekiedy – jak w wypadku leksemu *protestant* – uruchamiając szczegółowy kontekst historyczny, najczęściej jednak ten kontekst już pomijając, na przykład w wyjaśnieniu nazwy *konfessionista*. Definicje mają charakter neutralny, nie ujawnia się w nich stosunek leksykografa do poszczególnych odłamów. Wynikało to zapewne z wyznania samego autora słownika, ale prawdopodobnie także z kształtującej się w owym czasie metody historyczno-porównawczej i językoznawstwa jako dyscypliny naukowej.

Niestety niektóre leksemy nie zostały przez Lindego zdefiniowane, lecz jedynie zilustrowane cytatem, nierzadko XVI-wiecznym, a więc odnoszącym się do innej niż jego własna rzeczywistości językowej. Wiadomo, że słownikarz ingerował w cytaty, skracał je, modyfikując itp., także w zakresie słownictwa, przez co niektóre dalekie są od oryginału, poza tym niektóre definicje to właściwie zmodyfikowane cytaty (Pepłowski 1961: 495–508).

Zebrany materiał pokazuje istniejącą wariantywność leksykalną w odniesieniu do niektórych nazw (np.: *luter*, *luteranin*, *luteran*; *trójczanin*, *trójbożanin*) oraz bogatą synonimię (np.: *anabaptysta*, *nowochrzczeniec*, *nurek*, *ponurznik*). Na podstawie cytatów zawartych w dziele Lindego trudno stwierdzić, czy funkcjonowała ona również w czasach słownikarza, dotyczy bowiem materiału historycznego. Rozstrzygnięcie przynoszą leksykony dokumentujące słownictwo między innymi z czasów Lindego. SWiL i SJPDor potwierdzają wariantywność w zakresie nazw wyznawców utworzonych od nazwiska Lutra (SWiL: *luter* || *luteran* || *luteranin*; SJPDor: *luter* || *luteranin*), nie potwierdzają natomiast wariantywności dotyczącej nazw związanych z postrzeganiem Trójcy Świętej (SWiL: tylko *trójbożanin*; SJPDor: brak leksemów *trójczanin*, *trójbożanin*). Obydwa słowniki pokazują synonimię w zakresie jednego z odłamów braci polskich (SWiL: *anabaptysta*, *nowochrzczeniec*, *nurek*, *ponurznik*; SJPDor: *anabaptysta*, *nowochrzczeniec*, *nurek*).

Zestawienie słownika Lindego ze słownikami Mączyńskiego i Knapiusza pod kątem nazw sekwatycznych wydaje się niewymierne. W obydwu średniopolskich leksykonach nie odnotowano nazw pokazujących zróżnicowanie ruchu reformacyjnego, takich jak na przykład *kalwin*, *luteranin* czy *protestant*. Wprawdzie Jan Mączyński, tak jak i Linde, był gorliwym protestantem (Barycz 1924: 224–226; Klemensiewicz 1964: 65), co znalazło odbicie zarówno w dedykacji do króla w postaci pochwały reformacji, jak i w treści słownika (Barycz 1924: 240–241) – poza tym wiele lat spędził na podróżach po zachodniej Europie, w których trakcie poznał najważniejszych reformacyjnych teologów, na przykład Filipa Melanchtona, i studiował w takich centrach nowego ruchu, jak Wittenberga czy Zurych (Klemensiewicz 1964: 65); wreszcie słownik nieprzypadkowo wydano w Królewcu, będącym w owym czasie jednym z głównych ośrodków protestantyzmu (Gierowski 1988: 56) – leksykon ukazał się jednakże w roku 1564, czyli w czasie, gdy nurt reformacyjny dopiero zdobywa w Polsce grono zwolenników, ale ukończony został niemal 20 lat wcześniej, już w roku 1546 (Klemensiewicz 2002: 353). Nazw tego typu mógł zatem Mączyński nie odnotować, gdyż albo nie zdążyły się one jeszcze utrwalić w polszczyźnie, albo ich jeszcze nie było, ponieważ nie było jeszcze desygnatu w postaci danego odłamu (*casus* arianizmu) (por. Michalska-Górecka 2016: 215). Knapiusz natomiast był jezuitą i swój tezaurs stworzył na potrzeby kolegów jezuickich (Puzynina 1961: 8). Być może leksykograf uznał, że owe nazwy „heretyków” nie są w nim potrzebne. Znamienny jest fakt, że w pewnym sensie dzieło jezuity zastąpiło leksykon Mączyńskiego, gdy ten trafił na indeks ksiąg zakazanych

właśnie za wspomniane aluzje protestanckie (Klemensiewicz 1964: 74). Knapiesz uwzględnia jedynie leksemy *nowokrzczeniec/nurek*. Nie oznacza to jednak, że autorzy ci całkowicie odcięli się od kwestii religijnych, co pokazuje chociażby uwzględnienie w ich dziełach nazw ogólnych takich jak *heretyk* i *kacierz* (por. Winiarska 2002: 427).

Na podstawie zebranego materiału można wskazać warstwy słownictwa, które w pewnym stopniu dokumentują również ewolucję ruchu reformacyjnego. Z XVI wieku odnotowano nazwy: *bratrzyk, ewanielik, ewangeliczka, figurarz, kielisznik, konfessyonista, luteranin, nowochrzczeniec, nurek, ponurznik, pikart, sakramentarz, trójbożanin, trojednik, rakowianin, samowiarek, zborownik*, z XVII: *aryanin, bratrzyk, sakramentarz, samowiarek, tygurzanin*, z XVIII wieku: *ewanielik, manista, nowochrzczeniec*, z XIX tylko nazwy *kwakierka* i *nowochrzczeniec*. Sporą grupę stanowią nazwy z odsyłaczami i bez przykładów: *anabaptysta, bracia czescy, bracia polscy, kalwin, kwakier, luterka, menonista, nowochrzczenka, protestant, socynianin, trójczanin*. Wydzielenie warstw chronologicznych pokazuje, że połowa słownictwa omawianego zbioru ma notacje już XVI-wieczne (czasem więcej niż jedno poświadczenie, np. *bratrzyk*), z wieków kolejnych odnotowano nieliczne poświadczenia, dla kilkunastu nazw niemożliwe jest ustalenie chronologii, ponieważ w słowniku nie zilustrowano ich przykładami. Niektóre leksemy zostały poświadczone przykładami z różnych okresów (*bratrzyk*: XVI i XVII wiek, *ewanielik*: XVI i XVIII, *nowochrzczeniec*: XVI, XVIII i XIX, *samowiarek*: XVI i XVII). Przy tego typu prezentowaniu materiału ze słownika Lindego należy wziąć pod uwagę, że leksykograf nie zawsze precyzyjnie stosował skróty lokalizujące cytaty – zdarza się, że w słowniku posługuje się skrótem, który w „poczcie pism polskich, w słowniku przytaczanych” zamieszczonym na początku pierwszego tomu wygląda inaczej, i w takiej sytuacji czasem nie wiadomo, do jakiego tekstu się odnosi. Nie zawsze również sięgał do pierwszych wydań ekscerpowanych tekstów. Tylko trzy nazwy leksykograf opatrzył gwiazdką, uznając je za przestarzałe: dwie XVI-wieczne (**ponurznik* i **zborownik*) i jedną bez poświadczenia (**nowochrzczenka*). Linde użycie owego kwalifikatora objaśnił następująco:

jedna gwiazdeczka u góry pierwszej litery słowa, oznacza, że słowo to, lub wcale nie, lub przynajmniej w przytoczonym kształcie albo znaczeniu, dziś nie jest używane (L, s. LXXIV).

Bożena Matuszczyk (2006: 234) zauważa jednak, że „tym samym kwalifikatorem sygnalizowane są też neologizmy Lindego oraz wyrazy (i formy) nie mieszczące się w ówczesnej normie języka literackiego”.

Zgromadzony przez Lindego zbiór nazw sekwatywnych dotyczących reformacji jest tylko częścią zbioru odnotowanego w SPXVI, który dokumentuje aż 116 leksemów będących nazwami omawianego typu (nie licząc wariantów leksykalnych), w tym związanych: z luteranizmem – 31 leksemów, z ewangelicyzmem reformowanym – 24, z arianizmem – 43, z husytyzmem i braćmi czeskimi – 8, oraz ogólnych dotyczących reformacji – 10. Linde podaje tylko 2 nazwy, których nie uwzględnia wspomniany słownik: *kwakier* i *kwakierka*, co wynika z późniejszego niż XVI wiek czasu powstania tego odłamu (XVII wiek). Sytuacja staje się bardziej złożona, gdy porównujemy poszczególne warianty leksykalne, na przykład L dokumentuje nazwy *tygurzanie* i *zborownik*, SPXVI *tygurynowie* i *zborowianin*. Dysproporcja między liczbą nazw

sekwatywnych związanych z reformacją wynotowanych z L i SPXVI wynika między innymi z kanonu źródeł obydwu leksykonów. Wprawdzie Linde wykorzystał niemal 850 tekstów (ok. 400 autorów), jednak dokumentują one słownictwo kilku stuleci, na potrzeby SPXVI natomiast ekscerpcji poddano ponad 700 tekstów (kanonicznych i niekanonicznych, lub nawet nieco ponad 800, oddzielnie licząc teksty niesamoistne typu przedmowy, dedykacje, wiersze okolicznościowe itp., mające inne autorstwo niż tekst główny). Poza tym jeśli chodzi o szeroko pojętą literaturę religijną XVI wieku, słownikarz sięgnął przede wszystkim po najpopularniejsze utwory (i po najpopularniejszych autorów), takie jak np.: postylla i katechizm Marcina Białobrzeskiego, *Biblia* Szymona Budnego, *Nowy Testament* Marcina Czechowica, postylla Mikołaja Reja, kazania i żywoty świętych Piotra Skargi, *Biblia* i postylle Jakuba Wujka, a także kanon dzieł Jana Kochanowskiego (Krążyńska, Rzepka 1980: 22), choć zdarzają się i teksty typu *Chrześcijańska porządna odpowiedź* Benedykta Herbasta czy *Zawstydzenie arianów i wzywanie do pokuty i wiary chrześcijańskiej* Skargi. Być może gdyby Linde wykorzystał większą liczbę tekstów takich jak polemiki religijne lub religijno-polityczne, słownik zawierałby więcej nazw sekwatywnych.

U Lindego częściej niż w SPXVI pojawiają się żeńskie odpowiedniki nazw wyznawców religijnych (prawie 20 procent ogółu zbioru w stosunku do 2,5 procent). Z nazw żeńskich związanych z reformacją nienotowanych w SPXVI Linde uwzględnił leksemy *nowochrzczenka* (bez cytatu) oraz *kwakierka* – dotyczący odłamu powstałego po XVI wieku. Słownik nie dokumentuje form żeńskich niemających męskich odpowiedników. Uwzględnione przez słownikarza leksemy tego typu zazwyczaj nie są zilustrowane przykładem, są też definiowane znacznie prościej niż nazwy męskie: *luterka* to kobieta wyznania luterskiego, *ewangeliczka* ewangelickiego itd. Objasnienia męskich nazw wyznawców mają najczęściej charakter definicji realno-znaczeniowych, żeńskich natomiast – strukturalnych.

Za symboliczny koniec reformacji w Polsce można uznać wypędzenie arian w roku 1658, jednak w Europie Zachodniej nurt ten ewoluował, co skutkowało powstawaniem kolejnych odłamów. Wydaje się, że uwzględnione przez Lindego nazwy wyznawców religijnych dotyczące ruchu – ich liczba i dobór – wskazują na reformację jako zjawisko wciąż ważne w czasach leksykografa. Z drugiej strony być może istotniejszą motywacją przy doborze materiału było jego luteranckie wyznanie. Co istotne, biorąc pod uwagę liczbę nazw dotyczących danego odłamu oraz sposób objaśniania, widać, że Linde w żaden sposób nie faworyzuje zwolenników Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

Bibliografia

- Barycz H. 1924: *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, „Reformacja w Polsce” III, s. 218–255.
 Brückner A. 1962: *Różnowiercy polscy. Szkice obyczajowe i literackie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
 EK: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz i in., t. 16, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
 Gierowski J.A. 1988: *Historia Polski. 1505–1764*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
 Klemensiewicz Z. 1964: *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, „Język Polski” XLIV, z. 2, s. 65–75.
 Klemensiewicz Z. 2002: *Historia języka polskiego*, wyd. 8, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
 Krążyńska Z., Rzepka W.R. 1980: *Linde w świetle Słownika polszczyzny XVI wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 19, s. 21–31.

- Kreja B. 1999: *Formacje na -anin i -an w języku polskim i w innych językach słowiańskich*, [w:] B. Kreja, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- L.: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1854–1860.
- Lisowski T. 1993: *Cerkiew i kościół jako 'ecclesia' i 'templum christianorum' w polszczyźnie szesnastowiecznej*, [w:] I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński (red.), *Język a chrześcijaństwo*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 131–144.
- Lisowski T. 2010: *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Rys, Poznań.
- Matuszczyk B. 2006: *Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat leksykografa*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Masson H. 1993: *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Wydawnictwo „Książnica”, Katowice.
- Michalska-Górecka P. 2016: *Od ewangelika do protestanta. Dzieje leksemów w polszczyźnie*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 16, s. 213–228.
- Michalska-Górecka P. 2018: *Co się stało z konfesyjonistą? Dzieje leksemu w polszczyźnie*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 25(45), nr 2, s. 207–218.
- Misiurek J. 1984: *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Pepłowski F. 1961: *O cytatach w „Słowniku” Lindego*, „Pamiętnik Literacki”, nr 52, z. 4, s. 477–517.
- Piotrowski T. 2012: *Słowniki języka polskiego*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, wyd. 4, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 601–618.
- PSB: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński i in., t. 17, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972.
- Puzynina J. 1961: *„Thesaurus” Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rudnicka E. 2017: *Kategoria stylu w badaniach metaleksykograficznych*, „LingVaria”, nr 2(24), s. 37–56.
- Siekierska K. 1992: *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, „Prace Filologiczne” XXXVII, s. 259–268.
- SJPdOr: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–4, Wiedza Powszechna, Warszawa 1958–1962, t. 5–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963–1969.
- swil: *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., t. 1–2, wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861 (online: <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/>, dostęp: 9 stycznia 2020) (Słownik wileński).
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (t. 1–34), K. Mrowcewicz (t. 35–36), K. Wilczewska i in. (t. 37), t. 1–22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1994, t. 23–37, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1995–2016.
- SWO: *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Walczak B. 1992: *Polskie sobór – owoc pogranicza kulturowego*, [w:] K. Handke (red.), *Słowiańskie pogranicza językowe*, „Ress Publica Press”, Warszawa, s. 185–191.
- Winiarska I. 2002: *Protestanckie słownictwo religijne w Thesaurusie Knapskiego*, „Prace Filologiczne” XLXVII, s. 419–441.
- Wójcik Z. 2012: *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, wyd. 12, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Summary

Names of religious dissenters related to the Reformation in S.B. Linde's dictionary

Keywords: names of religious dissenters, Linde's dictionary, middle Polish lexis, reformation lexis.

The article aims to discuss names of religious dissenters related to the Reformation recorded in the *Dictionary of the Polish Language* by S.B. Linde and thus look at the dictionary through the prism of this religious current. The material basis is the second edition of the lexicon (1854–1860). Linde noted 32 names of this type referring to identifying reforms. It seems that their number and selection indicate reformation as a phenomenon still alive in the lexicographer's days. On the other hand, perhaps the more important motivation in the selection of material was the Lutheran confession of the lexicographer.